

॥ श्री ॥

- मंगलाचरण -

गणाधीश जो ईश सवी गुणांचा।
मुकारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा।
नमू शारदा मूक चत्वार वाचा।
गमू पंथ आनेत या राघवाचा ॥

शुकासारिखे पूर्ण वैराग्य ज्याचे।
वसिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचे।
कवी वाल्मीकासारिखा मान्य एसा।
नमस्कार माझा सद्गुरु रामदासा ॥

मला वाटते अंतरी त्वा वसावे
तुझ्या दासबोधाली त्वा बोधवावे
जपत्यापरी पाववी प्रेमग्रास्ता।
नमस्कार माझा सद्गुरु रामदासा ॥

नमो जगद गणेशाय नमः ॥
नमो विष्णु नारायणाय नमः ॥
नमो ब्रह्मदेवा नक्षित्राय श्रीरामाय
नमो माकली रामदासागिरामाय ॥

सध्यादि गिरीचा विभाग विलसे मंदार शृंगापरी
नामे सज्जन जो नृपे वसविका श्री उर्वशीचे तैरी
साकेनाथिपती कृती भावती हे देव ज्याचे शिरी
नेथे जाणूत रामदास बिलसे जो या जना उधरी ॥

मनोबोध
अर्थानि
मनाचे श्लोक

॥ श्री ॥

कल्याण करी रामराया ॥ १ ॥
 तळमळ तळमळ होतचि आहे ।
 हे जन हाती धरी ॥ २ ॥
 अपराधी जन चुकतचि गेले
 तुझा द्याचि सावरी ॥ ३ ॥
 कठीण त्यावरी कठीणाचे जाले ।
 आता न दिसे उरी ॥ ४ ॥
 कोठे जावे काय करावे ।
 आरंभिली बोहरी ॥ ५ ॥
 दास म्हणे आम्ही केले पावलो ।
 दयेसी नाही सरी ॥ ६ ॥

॥ श्री ॥

जित जगत् केन ? मनो हि येन ।

ज्याने मन जिंकते, त्याने सर्व जग जिंकते. मनाचा ताब्यात ठेवणे खरोखरच अवघड आहे. पण अशक्य मात्र नाही. भगवद्गीतेत प्रत्यक्ष भगवत म्हणतात -

अलेशयं महाबलो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

मनाचा निग्रह करणे खरोखर कठीण असते तरी अभ्यास आणि वैराग्य यांच्या योगाने ते शक्य आहे.

श्री समर्थींच्या जीवनात प्रज्ञा आणि श्रद्धा, कर्म आणि संन्यास, परोपकार आणि अनासक्ती, एकांत आणि लोकान्त यांचा समतोल साधल्याने त्यांचे जीवन सत्पुरुषांना शुद्धा आदर्शित झाले आहे. 'रामच कर्ता आहे'. अशी शंभर टक्के खरी भावना बाळगल्याने मोठेपणाच्या जाळ्यात ते अडकले नाहीत. ज्ञान, वैराग्य, सामर्थ्य यांचा भरपूर साठा असून अखेरच्या क्षणापर्यंत ते 'रामच दास' म्हणूनच मिरवले. त्यांनी श्रीरामावर प्रेम केले. त्यांचे अखंड नाम जपले. अनुसंधान सांगले. या अभ्यासाने त्यांचे मन शुद्ध व पवित्र झाले. तेव्हा श्री रामरायाच्या रूपाने त्यांना आत्मसाक्षात्कार झाला. या साक्षात्कारातून त्यांना परमानंद मिळाला. तो आनंद सर्वांना मिळावा अशी तत्कर्मक त्यांना लागली. आनंदाचा अनुभव घेणारे मन कसे तयार करावे हे समजावून सांगण्यासाठी त्यांनी मनाचे श्लोक रचले. श्लोकांची संख्या २०१ असून ते सर्व 'भुजंगप्रयात' वृत्तात रचले आहेत. अध्यात्मसाधना करणाऱ्या कोणत्याही परंपरेतील साधकांसाठी हे मनाचे श्लोक म्हणजे बहुमोल मार्गदर्शिका आहे. मी देहाचा नसून भगवैताचा आहे अशी मनाची धारणा करावी. या धारणेच्या अभ्यासासाठी श्री समर्थ भाक्तेपंथ असे म्हणतात. 'मी देह आहे' या भावनेपासून आरंभ करून 'मी देव आहे' या दिव्य भावनेत स्थिर होण्याची क्रिया म्हणजे माणसाचा अंतरंगालीन प्रवासच आहे. या प्रवासामध्ये जसजशी वाटचाल होत जाते तसतसे माणसाचे मन साफ बंदकू लघाने. आत शहर दोन्हीकडे ईश्वरस्वरूप

अनुभवास येने. श्री लक्ष्मणतन्त्र गौडनेकर महाराज

म्हणतात - सामान्य माणसाने मोठमोठे ग्रंथ वाचल्याच्या नादी लागू नये. त्याने 'मनाचे श्लोक' पाठ करवेत व त्यात सांगितल्याप्रमाणे साधन करावे. त्यास खात्रीने भगवंताचे दर्शन होईल.

इश्वरदर्शन झालेल्या पुरुषाचा निश्चय अचल असतो. तो कल्पनांच्या जाळ्यात नडहीही अडकत नाही. भगवंताच्या कार्यसिद्धीच तो आपला देह सिद्धतो. स्वधर्माचेच आचरण करतो आणि जसे बोलतो तसेच वक्तो. त्याचे बोलणे अत्यंत नम्र व गोड असते. त्याचे अंतःकरण कोमल असते. तो भगवंताच्या प्रेमाचा शुकेंटा असतो.

माणसाचे मन विश्वमनाचाच अंश असल्याने त्याच्या अंगी सुप्त सामर्थ्य असते. परंतु व्यक्तीने ते अनुभवाला येत नाही. आणि स्वसामर्थ्याच्या अज्ञानापायी माणूस दुःख भोगतो. या अज्ञानामुळे मन चुकीच्या कल्पना करते. पण ते मनाला परतून दिले की अज्ञानाचे आसन डळमळीत होते. आणि हा मनाला समजावून सांगण्याच्या अभ्यास चिकाटीने चालू ठेवता तर अज्ञान खेपून जाते. आणि हा अभ्यास सतत चालू रहाव्यासाठी लक्ष्यांनी मनालाच उपदेश केला आहे. हे मन इतके उत्कृष्ट आहे की त्याला विश्वमनाची कल्पना करता येते. शिवाय ज्याचे चिंतन करावे त्याचे रूप वनावे हा मनाचा गुण आहे. त्याला क्रमाक्रमाने सूक्ष्माचे चिंतन करायला शिकवले तर देहात राहून देखील तो अनंताचे चिंतन करू शकतो. हळूहळू आपले मन विश्वमनाचे चिंतन करित त्याच्याशी एकरूप होऊन जाते. त्यात विक्रान्त होते. मनाचे उन्मन होते. जीवन स्वानंदाने वाहू लागते. हा आतला मार्ग आहे. तो सूक्ष्म आहे. हा उन्नत राधवाचा पंथ आहे. एका उन्मनी अवस्था भोगणाऱ्या पुरुषाने आपल्या भोवती वावरणाऱ्या अज्ञानी पुरुषांच्या मनाशी अतिशय आपलेपणाने केलेला सुखसंवाद म्हणजे मनाचे श्लोक!

समर्थाने वाङ्मय रचनेच्या दृष्टीने छंदोबद्ध असले तरी शैली आणि आशय या दृष्टीने ते गद्यप्राय आहे. समर्थच्या स्वभावाला भाषेचा लुबदारपणा, आशयाचा रसाळपणा आणि रचनेची कोवळीक मानवत नसानी. पण समर्थ-वाङ्मयाचे सार म्हणून ओळखले जाणारे हे मनोबोध प्रकरण मात्र रसाळपणाच्या दृष्टीनेही सरस आहे. या प्रकरणाने पुन्हा वेचे काढणे हे फार अवघड जाते. अमृत आटवून अर्चे करता येत नाही. करावे लज्जत नाही आणि कराही नये, तसे इथे होते.

मनोबोध ही सोन्याची खण नसून सोन्याची लगड आहे. खणीतून सोने मिळवताना इतर गोष्टींमधून ते निवडून घ्यावे लागते. पण लगडीतून निवडण्यासारखे वेगळे काहीच नसते. लगड ही आनखेरे सोन्याचीच असते.

अर्थात समर्थच्या भाषेची गद्यसदृशाता व भाषाशैलित्व मनाच्या श्लोकानही आढळते. व्याकरणदोषही अनेकदा भेटतात. पण कधीकधी व्याकरणाच्या निविड बंधनामुळे भाषेला जडपणा येतो तो त्यांनी येऊ दिला नाही. समर्थची भाषा 'अर्षि' म्हणजे त्रुपीला शोभण्यासारखी आहे. उलट प्रतिभासंपन्न अधिकारयुक्त वाणीला व्याकरणदृष्ट्या असलेले थोडेसे शैलित्वही शोभून दिसते. निदान मूळच्या सौंदर्यात ते उणीव आणत नाही. उलट काही अंशी ते सौंदर्य वाढवते. केस अगदी चापून घेऊन बांधले तरच चांगले दिसतात असे नाही. पुण्याद-दुसरी मोकळी वायावर भुरभुरगारी केसांची बट्टी सौंदर्य वाढवणारी ठरते. मनोबोधातील भाषेत एक उत्कृते चैतन्य आहे, ओज आहे, आवेश आहे. साक्षात्काराने लेज आहे. जनहिताची लक्ष्मक आहे. मार्गदर्शनाचा नेमकेपणा आहे. आणि त्यामुळेच 'मनोबोध' मनोवेधक व प्रभावी झाले आहे.

हे सारभूत वाङ्मय आहे असे म्हटले तर त्याची श्लोक-संख्या २०५ म्हणजे जास्त वाटते. पण भाषासाची बुद्धि, प्रवृत्ती, परिस्थिती इतक्या विविधतेने भरलेली असते की त्याला जे मार्गदर्शन करायचे ते सविस्तरच करावे लागते. नाहीतर वेदोची चार महावाक्ये सांगून भागले असते. नवरच्या ठिकाणी जायचे असेल तर पत्रा सविस्तरच माहीत करून घ्यावा लागते.

मात्र विस्तार फार झाळा तरी तो भासून होतो त्याचा फेरफार येऊ शकतो. स्पर्शिकरणाच्या, विवेचनाच्या नादात मूळ विषय झाकोळून जाता कामा नये. म्हणूनच शास्त्रकार म्हणतात - नानिसेस्येपविलारमा फार थोडक्यात नको आणि फार पाळ्याकही नको. हे मर्म मनोबोधान सापडते.

मुक्ती, मोक्ष, कैवल्य यांचे स्वरूप वर्णन करून सांगता येणे कठीण आहे. परंतु अशी ही इंद्रियातीत, परमानंदस्वरूप अवाङ्मनसगोचर मुक्ती ही साक्षात्काराचा, अनुभवाचा विषय आहे. मनाच्या श्लोकाच्या सामर्थ्याने ती प्रत्यक्ष अनुभवता येते. परंतु शतक्या श्लोक नादात शिरायचे नसले तरी मनाच्या श्लोकामुळे मनुष्याचे जीवन भव्य, दिव्य, उदात्त, शान्त, प्रसन्न समाधानी, कार्यक्षम, निरस्त आणि तेजस्वी होऊ शकते. मात्र त्यासाठी पूर्ण विश्वास पाहिजे. इट श्रद्धा पाहिजे. श्रवणाच्या मागोमाग मनन, चिंतन आणि आचरण पाहिजेच.

अनेक थोर पुरुषांनी या मनोबोधाची अतिशय प्रशंसा केली आहे. रामण महर्षींनी याचा अप्रतिम ग्रंथ म्हळें आहे. त्यातही 960 वा श्लोक हा पाठ करून आचरणत आणण्या - शारखा आहे. ब्रह्मचैतन्य गोंदवळेकर महाराज 'सामान्यांनी हे श्लोक पाठ करून तसे वागायचा प्रयत्न करावा' असे आग्रहाने सांगतात. विनोबा तर याचा 'मनोपनिषद्' असे म्हणून गौरवतात. श्री. विश्विकर म्हणतात की युवकांनी हे श्लोक पाठ करून आपले जीवन सुंदर, समाधानी मानेदुर्ग करवावे.

हे सर्व श्लोक अगदी प्रवाही आहेत. एका श्लोकातून दुसऱ्या श्लोकात अगदी सहजपणे प्रवेश होतो. त्यांची मांडणी अतिशय नेटकी आहे. स्मरणपणाने सांगायचे झाले तर -

श्लोक 8 ते श्लोक - 88 कर्मपर (आचरण)

89 ते 930 - भक्तीपर (उपासना)

931 ते 209 - ज्ञानपर

202, 203, 208 - शान्तिपर श्रवती.

205 - फलश्रुती. परब्रह्मस्वरूप रामाच्या साक्षात्काराचे फळ

कर्म, भक्ती, ज्ञान हे तिन्ही मार्ग एकाच ठिकाणी उभार मिळतात.

हे खरे असके तरी कमीचे आचरण व्यवस्थित साडे की भक्ती वाढते व पुढे भक्तीमुळे ज्ञान प्राप्त होते. आणि जुसत्या ज्ञाना-पेक्षा भक्तिवैराग्ययुक्त ज्ञान श्रेष्ठ असते.

आता या श्लोकाची मांडणी व्यवस्थितपणे पाहू.

१. पहिला श्लोक मंगलाचरणाचा आहे.

२. ते १० श्लोक परमेश्वराचे अधिष्ठान ठेवून सदाचरण करणे करावे हे सांगितले आहे. त्यामुळे आचाराची बांधक तयार होते आणि उन्नत असतील तर विचार उन्नत येतात. समर्थीचा विवेक, विचार व वैराग्यावर भर आहे.

३३ ते २७. वैराग्याची घडी बसायला सुरुवात होते. त्यातून सगुण भक्तीची तयारी करून घेतात. रामाची धोरती सांगतात.

२८ ते ३७. रामाची लीला वर्णन. भक्तीची कधी उपेक्षा करत नाही.

३८ ते ४६ - सना सज्जना राधाचे वासि कीजे - उपासनेने भगवंताचा सहवास वाढतो. व त्याची भक्ती वाढते, बळकट होते.

४७ ते ५६. भगवंताचा दास म्हणून घेण्यात आनंद होतो. या सर्वेभूताचा दास जगात धन्य आहे.

५७ ते ६६. भक्तीमध्ये होणारी प्रगल्भता आपल्या ठायी उदासीनता निर्माण करते. हे उदासीनत्व जीवनाचे सार आहे.

६७ ते ७६. दिवसाची सुरुवात श्रीरामाच्या चिंतनेने करावी.

७७ ते ८० - रामाबद्दलचा दृढ विश्वास जागृत करतात.

८१ ते १०२ - नामस्मरणाचे महत्त्व परतून देताना कथांचे दाखले देतात.

१०३ ते १०७ - भक्ती करताना आचरणाचे महत्त्व अनिश्चय आहे.

१०८ ते ११५ - वाद टाकून संवाद साधावा. त्यातच श्रेष्ठता आहे.

११६ ते १२७ - दशावताराच्या कथा सांगून देव भक्तीचा कौवारी आहे.

१२८ ते १३५. संतसज्जनांचा सहवास लाभदायी असतो.

१३६ ते १४४. भक्तिमार्गीकडून ज्ञानमार्गीकडे वळण्यासाठी 'जुने हेवणे मी पणे अत्कळेना असा संदेश देतात.

१४५ ते १५५ - संतसहवासात आनंद मिळतो म्हणून त्यांचा शोध घ्यावा.

१५६ ते १६२ - अहंकाररूपी जाणीवेचा त्याग करूनच भक्ती, ज्ञान, वैराग्य साधता येते हे मनावर ठसवतात.

१६३ ते १७४. अहंकार शीघ्र साडा की सज्जनसंगतीने देहबुद्धी ते आत्मबुद्धी असा प्रवास सुरु होतो, त्याचे वर्णन आहे.

१८५ ते १८९ - परब्रह्म स्वरूपाचे वर्णन

१८० ते १८३ - स्वरूप ओळखण्यासाठी सद्गुरूंची गरज आहे.
त्या सद्गुरूंची खूण सांगतात.

१८४ ते २०१ - निःसंग हेडून निर्गुणाची शक्ती करावी.

२०२ ते २०४ - ज्ञान इट्ट झाल्यावरही साधन करावे.

२०५ - फलश्रुती. परब्रह्माच्या साक्षात्काराचे फळ आहे.

समर्थांच्या मनोबोधाकडून आध्यात्मिक चिंतनात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. मनाचे श्लोक हा समर्थांनी स्वतःच्या मनाशी केलेला **आत्मसंवाद** आहे. यानून एक परंपरा, जीवन मूल्यांचा वस्तुपाठ प्रकट होतो. मनुष्याला स्वतःचे दोष समजावेत, ते निरसनाच्या उपाय असावा. साधनेची योग्यता वाढावी, अभ्यास घडावा. यानून देव भक्त यांचा संवाद घडावा. मनाचे श्लोक हे नोकेंद्वाराच्या भव्य प्रेरणेतून साकार झालेले सर्जनशील वाङ्मय आहे. समर्थांची स्फूर्ति इतकी अनिवार होती की ती व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध शब्दासाठी अडून बसत नाही. मानवी जीवनातील अनिवार्य पण अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टींची उकळय यानून व्यक्त केली आहे.

मनुष्याने 'मरण येत नाही म्हणून जगावयाचे!' हे ध्येय न ठेवता निश्चित साध्य-साधन डोक्यासमोर ठेवून जीवन जगावे असे प्रयोजन दिसते. 'गुरू पंथ आर्जत या राघवाचा' असे पहिल्याच श्लोकाला सोंगून अंतिम ध्येयाचे स्पष्टपणे दिग्दर्शन केले आहे. राघवाची प्राप्ती म्हणजेच विशुद्ध स्वरूपाची प्राप्ती होय. या शक्तिपंथाचा सोपान म्हणजे श्रद्धा, सदाचार, साधना, नामस्मरण, शुद्ध विवेक, वैराग्य, सातसंगती, कार्यप्रवणता व स्वरूपाचे ज्ञान याप्रकारे असून हा समर्पण योग आहे.

Teach them grammar and spoil their language.

व्याकरणाच्या कुंपणात भाषेला बांधारा होतो. समर्थांना विनम्रबोध स्वतःकडची काय निरसने नकोत.

- मनोबोधाचे काव्यसौंदर्य -

सामान्य माणसातही आपले वाटवे असे हे मधुर काव्य आहे. अनिशय कोमल, रसाळ आणि रामभक्तीचा उत्कट भाव व्यक्त करणारे हे काव्य आहे. मनाच्या शांत अवस्थेत झालेला मानवी भावनांचा उत्स्फूर्त उद्रेक म्हणजे काव्य होय. **Poetry** is the spontaneous overflow of powerful feelings, recollected in tranquillity.

मनोबोधात आहार्य, अभिव्यक्ती-अविष्कार यांचे एकरूप दर्शन घडते. समर्थांच्या भाषाप्रमुखाची अनेक सुंदर स्थळे यात आढळतात. अर्थगर्भ आशयाच्या जोडीने त्यांचाही आपण अभ्यास करणार आहोत.

अलंकारविशेष - काव्याला अलंकारामुळे शोभा येते. हे काव्य उपदेशपर असून त्यात समर्थांच्या प्रतिभेचा अविष्कार अत्यंत मनोवैद्यक रीत्या समोर येतो.

अनुप्रास - वर्णांच्या पुनरुक्तिमुळे हा अलंकार होतो. त्याची खेचलेली मनोबोधात आहे. उदाहरणार्थ -

सदा सर्वदा सत्यवादी विवेकी ॥ ५३॥ (वर्ण-स.व)

दिनाचा दयाळू मनाचा भवाळू

स्नेहाळू कृपाळू जनी दास पाळू ॥ ५४॥ (द.म.स.ळ)

नसे गर्व अंगी सदा वीतरागी

क्षमा शांती भोगी दयादक्ष योगी।

नसे कोम ना क्षोभ ना केन्यवाणा।

थही लक्षणी जाणजे योगीराणा ॥ ५५॥ ग.गी क्षयभस

जया चक्षुने लक्षिता लक्षवेना।

भवा भक्षिता रक्षिता रक्षवेना।

क्षयातीत तो आहे मोक्ष देता।

श-१२वेळा

दयादक्ष तो शाक्षिने पक्ष घेतो ॥ ५६॥ भयदर, क्ष

कळेना कळेना कळेना ढळेना।

ढळे नाढळे सेशयो ही ढळेना।

गळेना गळेना अहेता गळेना।

ळे, १४वेळा

वळे आकळेना मिळेना मिळेना ॥ ५७॥ क.द.ग.

क,स,ह या वर्णांच्या अनुप्रास साधने अवघड असते. परंतु

समर्थाना हे कौतुका साधके आहे. आणि त्यातील अर्थ व गती कायम राहिली आहे.

प्रधानकार - प्रश्नातच उत्तर सुचवके आहे.

जमी सर्व सुखी असा कोण आहे ? ॥११॥

मना शोण वा शवणा काय झाले ? ॥१३॥

समर्थानिया शेवका वक्र पाहे।

असा सर्व भ्रमंडळी कोण आहे ? ॥३०॥

निधी सार चिंतामणी काय वानू ? ॥६०॥

जनी विष खाता पुढे सुख केथे ? ॥६६॥

विरोधाभास - घरी कामधेनु पुढे लाक मगि ॥६३॥

जमी पाहता चर्मचक्षी न लसे ॥१४॥

नवे जाणता नेणता देवराणा ॥१६३॥

अनिर्वच्य ते वाच्य वाच्ये वदये ॥१४॥

मूणे जाणता तो जनी मुख्य पाहे ॥

अतकीसी लकी असा कोण आहे ? ॥१५६॥

दृष्टांत - सदा चक्रवाकारि मर्निड जैसा।

उडी घालितो संकटी स्वामी तैसा ॥३७॥

द्वितीयेसी संकेत जो दाविजे तो।

नया झाडूनी चंद्रमा भाविजे तो ॥१५७॥

नभाचे परी व्यापकु जाण तैसा ॥१६५॥

रूपक -

नया पाहता पाहता तेचि जाळे।

तेथे लक्ष आलक्ष सर्व बुडोळे ॥१६६॥

मना राम कल्पतरु कामधेनु ॥

निधी सार चिंतामणी काय वानू ॥६०॥

चेतना गुणोत्तरी दिनानाथ हा राम कोदंडधारी।

पुढे देखता काळ पोरी धरारी ॥२०॥

काळ हे अमूर्त नव्हे परंतु मृत्युरूपाने त्याची जाणीव होते. त्याचा 'धरार' जाणवावा अशी ही रचना आहे - धनुर्धारी श्रीरामापुढे यमराजाकाही कापरे भरते.

उपमा - नभासारिखे रूप या राघवाचे ॥१६७॥

वसे हृदयी जाण तो देव ऐसा।

नभाचे परी व्यापकु जाण ऐसा ॥१६५॥

अनन्वय - रचूनार्यका उपमा ते न साहे ॥ १८८ ॥

तया एकदपसी इजे न साहे ॥ १९० ॥

यमक -

मना सर्वथा सत्य सोडू नको रे

मना सर्वथा मिथ्य मोडू नको रे ॥ १९१ ॥

पुरी बहिरी सर्व जेणे विमानी।

मुपेक्षी कदा शैम दसाभिमानी ॥ १९२ ॥

कृपा प्राकृता जाहता चक्रपाणि।

तयाकारणे वामनु वज्रपाणि ॥ १९३ ॥

जगी पाहता चर्मचक्षी न रक्षे।

जगी पाहता जानचक्षी न रक्षे ॥ १९४ ॥

गुटेना फुटेना कदा देवराणा।

चकेना वळेना कदा देव्यवाणा ॥ १९५ ॥

शब्दविशेष - मनोबोधाच्या विषय पारमार्थिक असल्याने त्या विषयाच्या विवेचनासाठी अध्यात्मशास्त्राचे शब्द येणे स्वाभाविक आहे. मराठी बोली भाषेतील शब्दांबरोबरच कही संस्कृत, हिंदी शब्दही ओघाओघाने आले आहेत.

मराठी बोली शब्द - धोर, सेंराट, चीत (चित) लव्हर (संहर)

लघावगे, हणी, कापी, कांबी, कुडी, कुटावा, काचखंडे, कुंरिणी

काळमुखी, कामकारी, दंभधारी, चंबकी, चाबकु, चाउरी, लानेममे

तज्जसाडा, तारक्यकाळी, चाळ बापा, पामरा, फुकाचे, येरझारा,

दिव्या, ठाकाने आले, नैसापि हेता, वडगा, तजावा, प्रेषण,

जिगावा, केकरु, बापुडे, पिंड, नाडके, आडकेना.

संस्कृत शब्द - मार्तंड, शशीसूर्य, वायुसुत, शैलजा, शूतपाणी

अकारिपुशिरि, चांचन्य, मुद्रा, कल्पनावेश, वाचा सुवाचा, वाचा

त्रिवाचा, दयादक्ष, महादुःख, तर्क-संपर्क, हमधामी, विरामी,

संत्रावडी, वृत्तिरूपे, चापपाणी, पूर्वपापे, मुक्तेकांता, चर्मचक्षी,

जानचक्षी - यातील अनेक शब्द सामाजिक आहेत.

हिंदी शब्द - घडी, वक्र, कोजे, यही इ०

धनुकारा शब्द - चीची, धी धी, मी मी तेथे तेथे इ०

कोडवाळ, सतरीची भाषा - नाटाळ मनाळा अत्यंत आत्मीयतेने

समर्थ समजानून सांगत आहेत.

मना सज्जना, नको रे मना मना पाहना, मना संग पा, न बोले मना, वेगळे रे आंगळे रे, विठ्ठल, देवराजा, देवराया, देवकाजी, दीनानाथ हा राम, सुखानंदकारी (धूनायका, राधिका, सदा-कदा, गुन, कामकारी, भवाची भुक्ति ठेकी, धातमाता, मुक्तिकांता, जन्मी, पावना, भावना इ०

शब्दांची पुनरुक्ती - एका चरणान किंवा श्लोकान पुनरुक्तीमुळे क्यार ठसठशीतपणे मांडता येतात.

उदा० - नव्हे - एका श्लोकान ५ वेळा आता आहे (१५३)

अनी - प्रत्येक ओळीच्या प्रारंभी (६४)

मना संग हा - हा चरणार्थ प्रत्येक ओळीत (२०४)

नव्हे - तीन ओळींच्या प्रारंभी (१६१)

हितकारी - हा शब्द प्रत्येक चरणार्था प्रारंभी (११२)

विषयानुरूप चौथ्या चरणार्था पुनरुक्ती अनेकदा सांगी आहे.

साभिप्राय विशेषणे - यातून विविध अर्थच्छटा व्यक्त होतात.

उदा० मना सज्जना, प्रेमपाशा पिपाशा, महाकाळ विक्राळ, कामना कामसंगी, वैज्यवणे जिणे, नष्ट चांडाळ, तेकुरे बापुडे, अजामेळ पाणी, जहतामनी पापिणी

तसेच श्रीराम व श्रीशंकर यांच्या वर्णनातील विशेषणे.

श्रीराम - घनःश्याम राम, राम कौदंडधारी, रामपीले, रामसुखे,

(नामशक्ती) रामबाधे (जानमाणी) रामरूपे (सगुणशक्ती)

रामकथा (कीर्तनशक्ती)

श्रीशंकर - तापसी, चंद्रमौळी, शूळपाणी, शिव-पार्वतीस,

उमापती, योगेश्वर शंकर इ० गंगेला जटेत धारण करणारे,

रामनामाने विपदात शीत शकते ते तापसी चंद्रमौळी होत.

क्रियापदांचे औचित्य - मनाच्या श्लोकान क्रियापदांचा प्रभाव

वापर केला आहे. कधी पुनरुक्ती, विध्यार्थी, आज्ञार्थी क्रियापद

वर्णनात गतिमानता निर्माण करतात. ती भावपूर्ण तसेच

अर्थपूर्ण आहेत. उदा० लांडी, जोडी, मोडी, कोत्रे, पाविजे

वदा-वदावे, राही, पाहे, कळेना, आकळेना, चितो इ०

क्रियापदांचे दुहेरी कार्य - काही श्लोकातील क्रियापद दोन

क्रियांना कामू पडतात. उदा० गुणी वीति राखे क्रमू

साधनाचा। इथे राखे हे क्रियापद वीति व क्रम या

दोन्हीकडे समान अर्थाने येते. तसेच अती आदरे बोक्तेने
रामवाचा। इथे बोक्तेने हे क्रियापद 'रघुनाथकासंबंधी'
आदरपूर्वक बोक्ते व वाणीने रामनाम घ्यावे' यासाठी येते
मना वासना युक्ती येरझारा। मना कामना सांडी हे द्रव्यदारा
वासना व येरझारा युक्तीया आणि कामना व द्रव्यदारा
सांडीयाच्या असा अर्थ इथे घ्यायचा आहे.

पुनर्वनी - पुढे पाहता पाहता देव जोडे ॥ १४४ ॥

फुटेना, लुटेना, चक्रेना, ढकेना

सदा संचक्रे मीपणे आकळेना ॥ १४५ ॥

खरे शोधिता शोधिता शोधता हे।

मना बोधिता बोधिता बोधता हे ॥ १५१ ॥

जनी मीपणे पाहता पाहतेना ॥ १५६ ॥

नव्हे जाणता नेणता देवराजा।

शुनी नेणती नेणती अंत त्याचा ॥ १६३ ॥

नामधातु - जनी सर्व कांदारके ते कळेना ॥ १५५ ॥

स्वये शेष मीनाचका स्थीर पाहे ॥ १५८ ॥

दृश्याचित्रात्मकता - क्रियापदे व शब्दांच्या उचित योजनेमुळे
काव्यात चित्रात्मकता निर्माण होते उदाहरणार्थ -

मरे एक त्याचा तुजा शोक वाहे।

अकस्मात तेही पुढे जात आहे ॥ १६ ॥

उभा कल्पवृक्षातकी दुःख वाहे ॥ ६१ ॥

घरी कामधेनु पुढे लाक मागे।

घनः श्याम हा राम काव्यरूपी ॥ ६० ॥

विनेने शिरी वाहिला देवराजा ॥ ८० ॥

तो गे तो चि तो राम सर्वत्र पाहे ॥ २०० ॥

कवि संकेत - श्रीरामाचे वर्णन करताना कल्पतरु, कामधेनु,
चिंतामणी अशी उचित विशेषणे आली आहेत. कल्पवृक्षाचा
संस्मरणवाक पद्याची लारानूट इ. दृशांत हे कविसंकेत आहेत.

सुभाषिते - मनोबोधाचा प्रत्येक चरण म्हणजे सुभाषित मानायला
हवे. त्याअर्थात मनोबोध म्हणजे सुभाषित-संग्रहच म्हणायला
हवे. तिकाळाबाधित सत्य प्रकट करणारी कितीतरी सुभाषिते
सुपरिचित आहेत.

जनी बंध ने सर्वशिवे करावे ॥ २॥
 प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा ॥ ३॥
 मना चंदनाचे परी त्वा सिजावे ॥ ४॥
 जगी सर्व सखी असा कोण आहे ॥ ११॥
 मना सर्वथा सत्य सोडू नको रो ॥ १२॥
 असे हो ज्या अंतरी भाव जेसा
 वसे हो त्या अंतरी देव तेसा ॥ ३५॥
 सुखी राहता सर्व ही सुख आहे ॥ १६१॥
 विवेके क्रिया जाणुकी पाळतावी ॥ १०५॥
 क्रियेवीण वाचकता व्यर्थ आहे ॥ ११४॥
 सदा संगती सज्जनाची धरवी ॥ १६६॥

सोदाहरण विवेचन - मनोबोध्याच्या सांगोपांग विवेचनात
 समर्थ सोदाहरण स्पष्टीकरण करताना इश्वराचे दशावतार वर्णन
 करून (११६-१२६) त्यांनी शक्यीत आग्रह धरला आहे. ३५३
 अहिल्ये सतीलाणि आरण्यापंथे (१०३) यात ते अहिल्येचा उद्धार
 प्रभू रामचंद्राच्या पदस्पर्शाने कसा झाला ते सांगतात. तसेच
 भक्त प्रल्हाद, ध्रुवकथा, द्रौपदीकथा इ. वर्णन करून मनाला
 पटवून असा उपदेश केला आहे.

यादवकाळीन भाषेचे वैशिष्ट्य - यादवकाळीन भाषेत अकारान्त
 तृतीयपुरुषी एकवचनी शब्दाचे उकारान्त रूप होते.

ज्ञानेश्वरीत 'मुणु' असे दिसते. समर्थान्या काव्यातही हे दिसते.

एक, कोक, विवेक, निंदक, उन्मनु, अथांग, साधक, वियोग,

मत्सर, वमभार, व्यापक, तिष्ठतु, प्रेमक, धावनु, भोग, इ.

ह्रस्व दीर्घादी समतोल - मनोबोध्यातील सर्व श्लोक हे

भुजंगप्रयात वृत्तान्त असून त्यात प्रत्येक चरणात १२ अक्षरे व
 यं गण एकेका आला आहे. प्रत्येक तीन अक्षराव भागण

साधताना ह्रस्व-दीर्घ कमी जास्त होऊ शकतो. कवी
 काव्यात असे स्वातंत्र्य घेत असतो व ते मान्यही असते.

दैमानाथ हे तोंडरी व्रीद गावे ॥ १२॥

अनाथा दिनाकारणे जन्मतारे ॥ १२५॥

यात दिन म्हणजे दिवस असा अर्थ न घेता अनाथांचा नाथ
 हा अर्थ सुचवला आहे. तसेच काही ठिकाणी अनांत्वा

आमंत्र झाका आहे. प्रापंचिक ऐवजी प्रपंचिक, सुखसंवाद ऐवजी सुखसंवाद, प्रिय ऐवजी प्रीय, विषाऐवजी वीष, विमरा ऐवजी वीसरा असे शब्द आले आहेत.

मात्र त्यामुळे काव्याला उणेपणा येत नाही. वृत्ताची गती, अर्थबोध आणि गोंडवा हा कायम राहिला आहे.

मनोबोधाचे हे काव्य श्रीरामभक्तीच्या अनुभवाचे उत्कृष्ट बोक आहेत. समर्थीच्या साक्षात्कारी सिध्द को अवस्थान ने प्रगट झाले आहेत. कलेचा परिणाम एकात्मितीने होत असतो. त्या दृष्टीने हे श्लोक जितके समजावून घ्यावे तितके परिणामकारक ठरतात. विचार आणि भावना यांचा सुयोग्य व सुरत मेळ काव्यात झाला असल्याने वत्सल माडकीच्या उपदेशाप्रमाणे यातील बोक मनाला जाणवू लागतात. समर्थीची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती, होकोध्याची तळमळ, परमार्थीची ओढ प्रकर्षाने व्यक्त होते.

मानसशास्त्रज्ञांनी अजून मनाने कोडे उलगडलेके नाही. होय वून येथे समर्थीच्या प्रेरणादायी शब्दांतून समजू शकते अशी ही रचना आहे. कृतार्थ जीवनाचा आदर्श समर्थीच्या रूपाने वणू प्रगट झाला आहे. काव्य आणि तज्ज्वान यांचा सुंदर मिळाप मनोबोधात झालेला दिसतो. समर्थीच्या स्वप्नभवाचे, प्रचीतिचे बोक म्हणजे 'मनाने श्लोक' होय.

बुद्धी ही विकारांशी तर मम हे विकारांशी संलग्न असल्यामुळे मनाला विकारांपासून दूर करण्याचे अनेक उपाय या मनोबोधात केले आहेत. पापाचा अंधकार नष्ट करण्याचा प्रयत्न मनाच्या संकल्पशक्तीने होऊ शकतो. म्हणूनच

ममा पावना भावना राधवाची।

धरी जंतरी सोडी निता भवती॥ असे निरून सांगितले.

जगालीक अनेक भाषांमध्ये भाषांतर होणे यात या मनोबोधाचे मोठेपण सामावले आहे. माणसातील देवत्व जागृत झाल्यास माणुसकीची वृंदावने उभी राहिली. ईश्वरांबद्दलची ओढ तीव्र असल्याने मनाची मशागत होऊन अंतःकरणातील लान्तिक शीमती वाढीला लागेल. असा विश्वास श्री समर्थींनी मनोबोधाद्वारे व्यक्त केला आहे.

डॉ. विनीता महानी यांनी जर्मन भाषेत अनुवाद केला आहे.

मनाचे श्लोक या साहित्यिक कलाकृतीचे इंग्रजीत भाषांतर १०-१२ जणांनी केले आहे. तसेच ७-८ जणांनी याचे हिंदीत भाषांतर केले आहे. कन्नडी, तामिळ, तेलगु, गुजराथी व संस्कृत भाषांमध्येही मनाचे श्लोक साकार झाले आहेत. शहा पुराब जकी या सूफी संताने उई

भाषेत 'मनसमझावन' या नावाने मनाच्या श्लोकाचा धावानुवाद केला आहे. तर अहमदनगरच्या डॉ. लक्ष्मण हर्दवाणी यांनी त्याचा सिंधी अनुवाद केला आहे.

समर्थींनी दासबोधामध्ये लेखन निरूपण या समासात कसे लिहावे हे सांगितले आहे. त्यातील ओवी अशी -

परिके ऊपर जे लिहिले। ते सेव्यापर्यंत रहिले।
येके राकेचि लिहिले। ऐसे वाके जाहेजे॥

जणू समर्थ सांगत राहिले आणि कल्याणस्वामी लिहित राहिले. एका वेळीत हा ग्रंथ सिध्द झाला. आजही कल्याण-स्वामींच्या हस्ताक्षरातील मनाच्या श्लोकाची मूळ प्रत धुळे येथील धुळे समर्थ वाग्देवता मंदिर येथे पहायला मिळते.

श्री समर्थींनी मनाचे श्लोक केव्हा स्वतः?

श्री समर्थींनी चाफकास सुरु केलेला उत्सव काही वर्षे चालला. उत्सव बहुशरीर होता तेवर तो धन्यभिसेवर पार पडे. नंतर शिवाजी महाराजांकडून धान्य येऊ लागले. अर्थात शिष्यांची 'रान दाना ही मिष्टा व मिष्टा काम्येनूनरि श्रद्धा' दोन्ही मंदावली. एका वर्षी नोकशहाच्या गफकतीमुळे राजाकडून धान्य आले नाही. उत्सव तर अगदी जावळ आला. मंडळी जमू लागली. उत्सव कसा पार पडणार. एवढ्या वेळींना जायला काय घालायचे या चिंतेने शिष्यमंडळी समर्थींवरून जमली. सर्वांचे एकून घेऊन श्रीसमर्थी म्हणाले - ज्याचा उत्सव आहे तोच त्याचा कर्ती पण आहे. तो नीट पार पाडील, कोणी चिंता करू नये. या आश्वासनाने शिष्य गप्प खसले पण निश्चिंत झाले नाहीत. रात्री सर्वाने मिजनीज झाल्यावर समर्थींनी कल्याणला हाक मारली आणि -

गणाधीश जो ईश स्वर्गी गुणाचा।

असा आरंभ करून दोनशे पाच श्लोक एका वेळीत निवेदन केले

पहरेपर्यंत सर्व श्लोक लिहून झाले. नंतर कव्याणांना काही आज्ञा करून ते स्वतः डोंगरात चालता झाले. सकाळी शिष्यांकरवी कव्याणांने त्या श्लोकांच्या प्रती करवल्या. त्या घेऊन शिष्य आसपासच्या गावात गेले. प्रत्येक घरासमोर जाऊन एक एक श्लोक म्हणायचा. 'जय जय रघुवीर समर्थ' असा घोष करायचा जी भिक्षा येईल ती घ्यायची. व पुढे चलायचे. खड्या आवाजात म्हटलेल्या त्या श्लोकांच्या एवढा परिणाम झाला की आठ दिवसात अक्षरशः गाड्या भरून धान्य आले. श्री समर्थ पाडव्याकड पहाटे परत आले. उत्सवाची तयारी मनासारखी झाली हे पाहून प्रसन्न झाले. उत्सव उन्म रीतीने पार पडला.

समर्थानी प्रत्येक श्लोकात एक किंवा अधिक सुंदर विचार गुफण्यामुळे ते अनिशय प्रभावी झाले आहेत. समर्थ पहिल्या प्रतीचे अध्यापक होते. स्थळ, वेळ, श्रोते, प्रसंग हे सर्व लक्षात घेऊन ते विषयाची मांडणी करत असत. मात्र त्याची वायाभूत तन्मे न चुकता सांगत असत. त्यामुळेच हासबोधायेशाही मनाच्या श्लोकांमुळे समर्थ लहानथोराना ठाडक आहेत. आजही रामदासी स्त्रीपुरुष भिक्षा मागताना खणखणीत आवाजात मनाचे श्लोक म्हणतात.

ज्याचे चिंतन करावे त्याचे रूप वनावे हा मनाचा मोठा गुण आहे. म्हणून इंद्रियातून बाहेर धावण्याची त्याची जुनी सवय क्षीण करून त्याला क्रमाक्रमाने दुश्मनाचे चिंतन करायला शिकवते तर देहात राहून देखील नेहू अनंताने चिंतन करू शकते. अशा रीतीने मानवी मन स्वतः अनंत वरून विश्वमनाशी एक रूप होऊन जाते. आपल्या मनाचे उन्मन होऊन ते स्वानंदाने भरून वरू लागते. हा उन्मन होण्याचा मार्ग आत्ममर्चन आहे.

नोपर्यंत मन आहे नोपर्यंत अशांती आहे. हिंदीमध्ये शांतीसाठी सुंदर शब्द आहे - 'अमन'; अध्यात्म हे मन नाहीसे करण्याचे शास्त्र आहे. मन हे आपला नोकर आहे. त्याच्याकडून कसे काम करून घ्यायचे ते आपल्या हातात आहे. आपणच मनाची मशागत करायची आहे. त्याचा योग्य वापर करायचा आहे. त्या मनाला Heeling knife करायचे, की Killing knife करायचे हे आपणच ठरवायचे.

मन हे सैकल्पविकल्प युक्त आहे. आपले विचार शारखे व्यक्त असतात. आपण भूतकाळात तरी वावुरत असतो किंवा भविष्यकाळाचे तरी चिंतन करत असतो. पण या दोन्ही काळांना अस्तित्व नाही. हे दोन्ही काळ काल्पनिक आहेत. खरी आहे तो वर्तमानकाळ (निर्विचार स्थितीत आपण फक्त वर्तमानात जगत असतो. रज्ज्वरी म्हणतात - **No. sooner mind seats on present tense, mind disappears.** प्रत्यक्ष अस्तित्वात नसलेले हे मन आपल्याला किती छळत असते.

मन जर स्वाधीन असेल तर ते परमार्थाचा पूरक आहे. पराधीन मन जीवाला वासनेच्या यंत्रात फिरवत राहते. पण मन स्वाधीन होऊ शकते ही गोष्ट खूप आशादायक आहे.

समर्थानी मनाला अल्पक म्हणजे अनिश्चय चपक म्हणजे आहे. तर स्वामी विवेकानंद यांनी म्हणते आहे -

विचारांच्या अमिदुध प्रवाहाला मन असे म्हणतात.

तेव्हा सर्व प्रकारच्या शाधना मन आवरण्यासाठी आहेत.

माउलीचे सुखा हेच म्हणणे आहे. मन एकदा अनुकूल करून घेतले की परमार्थ सोपा होतो. आणि सततच्या अभ्यासामुळे मन अनुकूल होऊ शकते. हा सर्व संतांचा अनुभव आहे. विचार माणसाचा आकार देत असतात. तेव्हा चांगले विचार करा आणि चांगले व्हा.

कोणत्याही आध्यात्मिक ग्रेयात सद्गुरू आपल्या शिष्यांना उपदेश करतात. परंतु मनाच्या श्लोकाने हे परिशिष्ट आहे की इथे आपणच आपल्या मनाला समजावून सांगायचे आहे.

येथे बोल नाही ज्यासी | हे अवधे आपणच कासी।

सिकनाके आपुल्या मनासी | इण्डाणा।।

जेव्हा परमार्थरूपा करण्यासाठी आपले मन आपल्याला अनुकूल असावे लागते. मन जेव्हा आपल्यावरती प्रसन्न असेल तेव्हा ते आपल्याला बंधनमुक्त करते. मन हे दारासारखे आहे. दारातून आतही येता येते आणि बाहेरही जाता येते. प्रवहा आपल्या जीवनाचे नियमन करणारा महत्त्वपूर्ण धरक आहे.

भोवताळची परिस्थिती विपरीत असली तरी संस्कारक्षम मन हे त्यावर मान करून सद्गुणांच्या सुगंध पसरवते. ते अशुभाशी तडजोड करत नाही तर संघर्ष करते. अध्यात्मशास्त्रात मनाच्या विकासाचाय विचार आहे. भक्तरोग मनाचा हाका आहे तेव्हा दौषधही मनाचाच दायका हवे.

देहाने जडकून आकुंचितपणे आलेल्या मनाने प्रथम भगवंताशी आपका संकेत जोडावा. मी देहचा नसून भगवंताचा आहे अशी मनाची धारणा करावी. या धारणेच्या अभ्यासाचाय समर्थ भाक्तीपंथ असे म्हणतात. या मार्गावर प्रवास करताना प्रथम विकार व दुष्ट वासना यांना सुरुवातीलाच आविर घालना, लागतो. सदाचरणे भरलेके नैतिक जीवन हा पहिला मुक्काम होय. पण अशा सदान्तरणी माणसाचा शुद्धा बाहेरच्या जगाचे आकर्षण असतेय. परंतु बाहेरचे जीवन अपूर्ण आहे, दुःखाने भरले आहे अशी मनाची खात्री पटणे हा दुसरा मुक्काम आहे. अंतिम ध्येय म्हणजे भगवंत; त्याचे जखंड स्मरण राहिले पाहिजे. त्याच्या नामस्मरणचा सतत अभ्यास हा तिसरा मुक्काम आहे. ज्यावेळी देहबुद्धी क्षीण होऊन आत्मबुद्धी वाढीला लागते. सदासर्वदा देव माझ्या सन्निध आहे अशी निःसंशय भावना उदय पावणे व ती स्थिरावणे हा चौथा मुक्काम आहे. इथून खरी परमात्मिची वास्तविक सुरु होते. दुःखाच्या प्रसंगी शुद्धा भगवंत आपल्याला सोडणार नाही अशी प्रवृत्ती वाढीस लागते. या मार्गावर पाळणारे साधक किंवा मुक्कामाचा पोहोचलेके सिद्ध यांच्यापैकी एकाद्याच्या ठिकाणी मन स्थिर होते. हा निश्चितच पाचवा मुक्काम समजावा. त्यानंतर सगुणातून निर्गुणाकडे जायचे आहे. सत्या दृश्याला दूर सादून वृत्ती निर्गुणाच्या ठिकाणी नेऊन मिडवणे हा अभ्यासाचा मुकुटमणी अर्थात सहावा मुक्काम आहे. तिथे अज्ञान कयाला जले व ज्ञान प्रगटते. पण नंतर ही सर्वसत्त्वी अवस्था शुद्धा आरते. एक परमात्मस्वरूप सर्वत्र भरून राहते. जेत सकळ नाहिले होऊन केवळ विदेहावस्था प्राप्त होणे हा शेवटचा आणि सातवा मुक्काम आहे. या मुक्कामावर पोहोचलेका एक पुरुष अनेकांना भक्तीपंथावर अग्रेसर करतो. राघवाचा पंथ असा गूढ व दिव्य आहे.